

PALAEOBULGARICA

СТАРО- БЪЛГАРИСТИКА

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ / BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИ НАУЧЕН ЦЕНТЪР / CYRILLO-METHODIAN RESEARCH CENTRE

XLVIII (2024), 4

СЪДЪРЖАНИЕ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

СТАТИИ / СТАТЪИ / ARTICLES

<i>Добриела Котова (София, България) – Чи са тълкуванията в Слово 32 на Учительното евангелие?</i>	3
<i>Екатерина Дикова (Инсбрук, Австрия / София, България) – Въпроси при класификацията на собствените имена в Учительното евангелие на Константин Преславски</i>	45
<i>Sylvain Patri (Lyon, France) – Sur un traitement du hiatus inter-lexical en vieux slave</i>	79
<i>Александър И. Грищенко (Гейдельберг, Германия) – Складывание и бытование Пятикнижия в средневековой восточнославянской письменности</i>	91
<i>Светозар Ангелов (София, България) – Непубликувани надписи, свързани със сцената Успение Богородично в Кремиковския манастир, в контекста на монументалната живопис на Балканите до края на XV в.</i>	115

ПРЕГЛЕД / ОБЗОРИ И РЕЦЕНЗИИ / SURVEY AND BOOK REVIEWS

<i>Диана Атанасова (София, България) – Думи за Красимир Станчев по повод неговата 75-годишнина</i>	135
<i>Татяна Славова (София, България) – Ново концептуално изследване върху „преславската“ лексика</i>	141
<i>Веселка Желязкова (София, България) – Нови знания за рецепцията на хомилетични текстове в южнославянската книжнина</i>	147
<i>Мария Йовчева (София, България) – Иновативно и занимателно изследване на средновековната славянска поезия</i>	155

CONTENTS

ARTICLES

<i>Dobriela Kotova (Sofia, Bulgaria)</i> – Whose Commentaries Do We Read in Oration 32 of the <i>Didactic Gospel</i> ?	3
<i>Ekaterina Dikova (Innsbruck, Austria / Sofia, Bulgaria)</i> – Issues in the Classification of Proper Nouns in Constantine of Preslav’s <i>Didactic Gospel</i>	45
<i>Sylvain Patri (Lyon, France)</i> – An Aspect of Inter-Lexical Hiatus in Old Church Slavonic	79
<i>Alexander I. Grishchenko (Heidelberg, Germany)</i> – Formation and Usage of the Pentateuch in the Medieval East Slavonic Writing Tradition.....	91
<i>Svetozar Angelov (Sofia, Bulgaria)</i> – Unpublished Inscriptions Related to the Scene of the Assumption of the Virgin Mary in the Kremikovtsi Monastery in the Context of Monumental Painting in the Balkans until the End of the 15th Century	115

SURVEY AND BOOK REVIEWS

<i>Diana Atanassova (Sofia, Bulgaria)</i> – Words for Krassimir Stantchev on the Occasion of His 75th Anniversary	135
<i>Tatyana Slavova (Sofia, Bulgaria)</i> – New Conceptual Study on the “Preslav” Vocabulary	141
<i>Veselka Zhelyazkova (Sofia, Bulgaria)</i> – New Knowledge about the Reception of Homiletic Texts in the South Slavonic Literature	147
<i>Maria Yovcheva (Sofia, Bulgaria)</i> – An Innovative and Entertaining Study of the Medieval Slavonic Poetry	155

Веселка Желязкова (София, България)

НОВИ ЗНАНИЯ ЗА РЕЦЕПЦИЯТА НА ХОМИЛЕТИЧНИ ТЕКСТОВЕ В ЮЖНОСЛАВЯНСКАТА КНИЖНИНА

Учителното евангелие на Константин Преславски и южнославянските преводи на хомилетични текстове (IX–XIII в.): филологически и интердисциплинарни ракурси. Под редакцията на Лора Тасева, Ахим Рабус и Иван П. Петров. София, 2024. 529 с. ISBN 978-619-7179-49-1.

Рецензираният сборник е посветен на едно от най-значителните произведения от Златния век на българската книжнина – *Учителното евангелие (УЕ)* на Константин Преславски – в контекста на цялостната преводна литература в средновековна България. Научният интерес към този забележителен сборник, съдържащ 51 проповеди върху неделните четива в подвижната църковна година, се появява след неговото откриване през 1846 г. от руския учен Вукол Ундолски в сбирката на Московската синодалната библиотека и не стихва повече от век и половина. Въпреки това едва през 2012 г. е осъществено негово издание – по най-стария цялостен препис (Синодалния, ГИМ, Син. 262), с разنوчетения по трите други пълни преписа (Гилфердингов, Виенски и Хилендарски) и с гръцки паралели¹. Изданието дава нов тласък

за всестраниното проучване на сборника и става повод международен екип от учени, ръководен от професор Лора Тасева, да инициира проекта „Словното богатство на *Учителното евангелие* на Константин Преславски: старобългарско-гръцки и гръцко-старобългарски речници индекси“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“². Колективът на проекта много правилно преценява, че систематизирането и изучаването на лексиката на сборника не може да бъде откъснато от историята на текста и връзките му с византийските извори, както и от рецепцията на други хомилетични текстове в старобългарската писменост. Ето защо през април 2023 г.

М а р и я Т и х о в а с детайлно описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ Син 262) (= *Monumenta linguae Slavicae Dialecti Veteris. Fontes et Dissertationes*. Т. 58). Freiburg i. Br., 2012.

¹ *Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски*. Издадено от

² <https://uchitelnoevangelie.eu/>.

в София бе организирана международна научна конференция, на която учени от Австрия, Белгия, България, Германия, Италия, Словения, Хърватия и Чехия споделиха своите изследвания както за *Учителното евангелие*, така и за други хомилетични текстове, а също така посочиха перспективите, които дигиталните технологии откриват пред изследователите на средновековната писменост³.

Рецензираният сборник съдържа 22 статии, изготвени въз основа на изнесените доклади, от различни гледни точки и с различни изследователски подходи очертаващи пътищата на формиране на богатата средновековна славянска книжнина.

Сборникът се открива със статията „Константин Преславски и неговото творчество в контекста на старобългарската писменост: изкуството на акростиха“ на изтъкнатия германски палеославист *Роланд Марти*. В нея е очертано как представата за видния старобългарски книжовник се променя през годините. Отначало той е познат предимно като преводач и компилатор на прозаични текстове, както и като автор на *Азбучната молитва*. По-късно, благодарение на откритите акростихове с неговото име, изключително голяма заслуга за което има Георги Попов, и като даровит поет и познавач на византийската химнография. Като подчертава, че към акростиховете трябва да се подхожда като към самостоятелни текстове,

³ За конференцията вж. Д и к о в а, Е. *Учителното евангелие на Константин Преславски в контекста на средновековни южнославянски преводи на хомилетични текстове*. – *Palaeobulgarica*, 47 (2023), № 2, с. 155–164.

Р. Марти анализира структурата на два Константинови акростиха и посочва една от техните характерни особености – стремежа за съдържателно и смислово съответствие между вертикалния и хоризонталния текст, което показва голямото литературно майсторство на Константин Преславски: подобни творби липсват не само в славянската писмена традиция, но и във византийските поетични текстове от това време.

Останалите статии са разпределени в няколко тематични кръга. В първия от тях – *Преки и косвени източници на Учителното евангелие* – са направени важни наблюдения, показващи начина на създаване на този забележителен сборник. В статията си „Уводите и заключенията на *Учителното евангелие*: източници и вдъхновения“ *Добриела Котова* си поставя за задача да разкрие начина, по който Константин Преславски твори собствен поучителен текст. Благодарение на задълбочено проучване на византийските източници на творбата, в това число и новооткрити от нея, изследователката установява група слова, при които заключенията или изцяло са превод от съответната хомилия на Йоан Златоуст, или в тях е налице умело вплитане на преведени по-малки пасажи и идеи от нея и своеобразно „усвояване“ на Златоустовия текст. В други две слова Константин е почерпил вдъхновение от Епифаний Кипърски и Григорий Богослов. Едновременно с това Д. Котова обръща внимание на литературните умения на преславския книжовник и богословската му начетеност, благодарение на което той убедително и емоционално предава посланията на всяко слово.

Високата образованост и култура на епископ Константин изтъква и *Мария*

Спасова. Статията ѝ „Трапезната метафора в *Учителното евангелие* на Константин Преславски и нейните византийски източници“ разкрива как един широко разпространен художествен мотив, свързан с постановената от Шестия (Трулски) вселенски събор практика да се следват и възприемат високите християнски образци, от византийската хомилетична литература навлиза и в славянската книжнина. Изследователката открива нейния първообраз в две хомилии на Григорий Богослов и в *Шестоднева* на Йоан Златоуст и разкрива как Константин Преславски, вдъхновен от художествените образци на раннохристиянските писатели, умело вплита в авторските встъпления и заключения към преводните проповеди метафората за духовната трапеза.

Към непроучена гръцка новозаветна катена, използвана от Константин Преславски при съставянето на *УЕ*, насочва вниманието си *Георги Митов*. В статията “Some Aspects of the Slavonic Reception of Isidore of Pelusium: An Isidorian Letter in Constantine of Preslav’s Didactic Gospel”, след задълбочен сравнителен анализ на новоидентифициран пасаж в състава на 35-то слово, той доказва, че гръцкият оригинал на тази част е писмо на византийския писател Исидор Пелусиот. Идентификацията разкрива непознати аспекти в средновековната славянска рецепция на този византийски писател.

Интересни наблюдения върху използването на личните имена (антропоними и топоними) в *УЕ* като маркери за цитирани и изграждане на интертекстуални връзки се съдържат в статията на *Екатерина Дикова* „Антропоними и интертекстуалност в *Учителното евангелие*

на Константин Преславски“. Изследователката убедително показва, че при съставянето на първия старобългарски проповеднически сборник Константин Преславски не просто е превеждал, а е компилирал и коментирал с размах на ерудирана личност, а неговите адресати, макар и новопокръстени, са добре подготвени теологически.

Вторият тематичен кръг – *Преводът на Учителното евангелие в съпоставителен план* – включва пет приносни изследвания, в различен аспект разглеждащи лексиката на проповедническия сборник и ролята му за формирането на старобългарския книжовен език. *Елеонора Галучи* в статията си „Еще раз о языке *Учительного Евангелия* Константина Преславского“ се спира на няколко синонимни двойки от *УЕ*, включващи т.нар. архаизми и преславизми, и разкрива творбата като източник, отразяващ преходния период на християнизация на славяните, когато са допустими различни по време и място на възникване езикови норми на книжната и устната реч. Изследователката посочва, че в някои случаи изборът на единия или другия член от двойката е позиционно обусловен, а в други случаи се дължи на семантични или стилистични фактори. Това я води до заключението, че противопоставянето на архаизми и преславизми не бива да се преувеличава, а по-скоро да се разглежда като свидетелство за съществуването на конкурентни форми на литературната и локалната речеви норми.

Интересни наблюдения за преводаческите избори на Константин Преславски се съдържат в статията на *Явор Милтенев* „Лексиката в хомилетичните текстове на Константин Преславски в

„преславски“ контекст“. Изследователят подчертава, че като цяло езикът на Константин, като Методиев ученик, е консервативен, но от друга страна, съдържа напластявания, характерни за старобългарските текстове, създадени в Преслав или в повлияни от Преслав центрове, както и няколко много редки думи, вероятно характерни за неговия идиолект. Я. Милтенов изказва важни съображения относно методиката на изследване на преславските текстове и представя списък от лексеми, които биха могли да служат като маркери за идентифицирането на тези текстове.

Вариативността на съответствията за едни и същи гръцки лексеми в няколко текста, преведени през старобългарската епоха, изследват *Лора Тасева* и *Александра Мария Бруни*. В доклада им „Гръцко-славянските съответствия като критерий за атрибуция на старобългарски преводи“ те анализират съответствията на едни и същи гръцки лексеми в *УЕ* и *Първото слово против арианите*, от една страна, чийто несъмнен преводач е Константин, а от друга, в четири анонимни превода на хомилии, чийто произход се свързва с Преслав: *Трето слово за Успение Богородично* от Йоан Дамаскин, два превода на *Хомилията за Преображение* от Прокъл Константинополски и *Надгробното слово за Василий Велики* от Григорий Богослов. Избраният статистически ракурс дава възможност на авторите да направят извода, че относителният дял на съпадащите славянски съответствия за общите гръцки лексеми е по-голям при излезлите изпод перото на един и същ книжовник текстове (в случая Константин Преславски), което би било надежден критерий при атрибуцията на анонимни преводи.

В статията „*Evangelní citáty v autor-ských částech Poučného evangelia Konstantina Preslavského a jejich srovnání s citáty v Besědách Řehoře Velikého na evangelia*“ *Петра Станковска* анализира евангелските цитати в авторските части на *УЕ* и *Беседите* на Григорий Богослов и заключава, че като цяло цитатите в *УЕ* следват Кирило-Методиевия превод на Евангелието, а в някои случаи – неговата преславска редакция. Особено внимание изследователката обръща на евангелските цитати и парафрази, общи за двете разглеждани произведения. Някои от четенията в тях се откриват и в по-късните евангелски ръкописи, а други четения изобщо не са документирани.

Иван П. Петров се спира на „Еквивалентите на гр. ἄγιον в *Учителното евангелие* на Константин Преславски и в други средновековни южнославянски преводи“. Разгледан е семантичният развой на думата със значение ‘състезание, борба, страдание, подвиг’ в гръцката култура и литература и са систематизирани различните преводачески подходи при нейното осмисляне и предаване в аскетичната литература с цел да се проследят конотациите, които се запазват или губят. Анализът показва, че в ранните старобългарски преводи най-често се срещат съответствията *подвигъ* и *подвизание*, но в някои паметници синонимията е по-богата – откриват се и такива еквиваленти като *трудоу*, *тѣга*, *брънь*. На този фон са посочени и засвидетелстваните решения при Константин Преславски.

В третия тематичен кръг – *Учителното евангелие в славянската ръкописна и литургическа традиция* – са включени две статии. В първата от тях

– „Учительное евангелие и его литургическое использование“ – *Кристиан Ханик* обръща внимание на значителните разлики в литургическата информация, дадена в четирите запазени славянски преписа на паметника. Анализът на литургическите рубрики дава възможност на учения да твърди, че първоначалната редакция на *УЕ* е представена в най-стария му препис – Синодалния. Липсващите литургически указания в този препис не са пропуск на преписвача, те не са присъствали в първоначалния превод на хомилетичния сборник. Добавяни са по-късно в неговите преписи, което и обяснява вариранията в литургическата информация, давана в тях. Втората статия – „Беседа III от *Учителното евангелие* на Константин Преславски в състава на среднобългарски триоден панигирик от XIV в.“ – добавя важни щрихи към текстологическата история на *УЕ*. В нея *Цветомира Данова* въвежда в научно обращение неизвестен препис на III беседа от *УЕ*, поместен в Триоден панигирик от XIV в. със среднобългарски правопис от сбирката на П. Н. Тиханов в Руската национална библиотека в Санкт Петербург. Направеният анализ на разчетенията показва, че среднобългарският препис предава с минимални разлики старобългарския текст на беседата и стои най-близо до най-ранния препис на *УЕ* – Синодалния. Наличните лексикални и граматични варианти в него са по-скоро несистемни, отколкото резултат на целенасочена редакция.

Изследванията в следващия тематичен кръг са свързани с *Рецепцията на хомилии в южнославянската книжнина до и след Учительното евангелие* и така съдействат по-добре да се изясни мястото на *УЕ* в южнославянската книжнина.

В статията “The relationship between the Adhortatio ad poenitentiam (Freising II) and Kliment of Ohrid’s Homily on a Martyr of Apostle“ *Дитер Щерн* разглежда предполагаемата текстова връзка между втория *Фрайзингенски откъслек*, безценен паметник на Кирило-Методиевата книжнина в Панония, с *Хомилията за мъченици* на Климент Охридски. Анализът на четири конкретни пасажа и два специфични лексикални паралела не се ограничава в оценка на действителната близост на двата текста, а дава и по-широка представа за възможната им свързаност, като се вземат предвид аспектите на жанра и мисионерската практика.

В статията на *Томаши Микулка* „Към славянската рецепция на византийски катени извън състава на *Учителното евангелие*“ е показано, че освен *УЕ* от същите византийски евангелски катени зависят и други старобългарски съчинения. Ученият задълбочено анализира *Словото за Рождество* на Йоан Кръстител, за което са характерни старинна лексика, заемки от гръцки, редки думи, а също и архаичен синтаксис. Сходни езикови характеристики показват и три хомилии от *Клоцовия сборник* (за Цветница, за Велики четвъртък и за Велики петък), за които Т. Микулка допуска възможността да са преведени преди *УЕ*.

Статията на *Анета Димитрова* „Два цялостни южнославянски превода на Златоустовия сборник *Андриант*“ насочва вниманието към все още слабо проучената славянска рецепция на сборника с хомилии на Йоан Златоуст до жителите на Антиохия. Изследователката прави важни наблюдения върху два пълни превода на сборника – преславски, запазен в петнадесет руски преписа от XVI–XVII в., и среднобъл-

гарски от XIV в., извършен вероятно на Атон и запазен в препис на Владислав Граматик в ръкопис от сбирката на Рилския манастир. Езиковият и текстологическият анализ на двата превода с привличане на гръцки източници, сред които пет неиздадени гръцки преписа, води А. Димитрова до заключението, че става дума за два отделни превода на *Андреантите* по различни гръцки версии, като преводачът на по-късния превод вероятно е познавал по-ранния и понякога го е използвал.

Интересът на *Искра Христова-Шомова* е насочен към „Двата превода на *Словото за Въведение Богородично* от Герман Константинополски (ВНГ 1103)“ – ранен старобългарски, запазен в староизводни календарни сборници, и среднобългарски. Авторката прави съпоставка между старобългарския текст, неговата източнославянска редакция и среднобългарския превод. Въз основа на съпоставки на преводните съответствия на редица гръцки лексеми в двата превода тя достига до извода, че двата превода на *Словото* показват два различни подхода към гръцкия текст. Пълният съдържа съкратен вариант на *Словото*, на места преводът е по-свободен, на места с грешки, но все пак разкрива уменията на преводача много точно да подбира славянските съответствия. Среднобългарският превод е по-стриктен: преведен е пълният гръцки текст, а на места преводните съответствия са по-точни. Интерес представляват и езиковите промени, направени в източнославянската редакция на *Словото*.

Обект на изследване в статията на *Преслава Георгиева* са „Евангелските цитати в първата версия на *Пространното житие на св. Григорий Акрагант-*

ски (ВНГ 707)“, а като източник са привлечени осем южнославянски преписа на житието, създадени в периода XIV–XVI в. Изследователката идентифицира 25 евангелски цитата, като само пет от тях са точни, а в останалите се наблюдава отдалечаване от текста на Светото писание. Цитатите са класифицирани в няколко групи с оглед на тяхното отношение към гръцкия текст. На лексикално равнище се открояват четения, близки до архаичния евангелски превод и други, които се отдалечават от него. Важно е и заключението, че разночетенията поделят преписите на *Житието* на две основни групи.

Статиите в последния тематичен кръг – *Дигитални подходи към Учителното евангелие и други средновековни славянски текстове* – насочват вниманието към използването на най-новите технологии за проучването на средновековното ръкописно наследство на славяните. В първата от тях – „Специализирани софтуерни инструменти за създаването на речниците към *Учителното евангелие*“ – *Мартин Русков* и *Лора Тасева* на фона на специфичните за УЕ предизвикателства, свързани с лексикално-граматичната асиметрия между езика на оригинала и този на превода, от една страна, и вариативността в славянските и византийските извори, от друга, представят цялостния процес на компютърна обработка на речниците. Той включва осем стъпки, като три от тях са автоматизирани със специално разработени за целта програмни продукти: *Extractor*, форматиращ текста в табличен вид, *Integrator*, продуциращ списъци за проверка, и *Index Generator*, генериращ окончателните индекси. Описан е цялостният процес на компютърна обработка, приведени са

примери, илюстриращи изграждането на речниковите статии. Няма съмнение, че разработената методика при изготвянето на старобългарско-гръцкия и гръцко-старобългарския речник на *УЕ* и използваните софтуерни инструменти ще се превърнат в модел за изработването на двузични словоказатели и към други средновековни паметници.

Ахим Рабус в своето изследване “Tolerating Imperfection: Uncorrected Transkribus Transcriptions in Church Slavonic Studies” прави сравнителен количествен анализ на един и същ паметник: ръчно коригираното издание на *УЕ*, послужило за база на речника, и ръкопис Син. 262, транскрибиран от специално обучен модел в програмата за разпознаване на ръкописен текст *Transkribus*. Авторът изследва до каква степен е възможно използването за смислов анализ на текстове, транскрибирани с тази програма и съдържащи определен брой грешки, ако не е направена последваща корекция. Резултатите, до които достига, са изключително важни за посоките на дигиталната хуманитаристика.

В статията „*Пандектите на Антиох*. Електронни прочити“ *Андрей Бояджиев* представя проекта за електронното издание⁴ на старобългарския превод на *Пандектите на Антиох* – забележително съчинение, възникнало на гръцки в началото на VII в., но известно и в славянски, арабски и латински превод. Идеята на замисления електронен корпус е да представи паралелно славянския и гръцкия текст, като ги сегментира, снабди ги с идентификация на

отделните пасажии и свърже думите от текста с речник. На този етап на сайта на разработката може да бъде намерена обща информация за проекта и текстовете на *Пандектите на Антиох*. От голям интерес за историческата лексикология са подготвените речници, които дават възможност съответната дума да се търси в текста, както и да се правят съпоставки с гръцкия текст.

Много полезна е и статията на *Андреа Радошевич* “Digital Processing of Patristic Texts in Croatian Glagolitic Breviaries”, в която са представени създадените в Центъра за изследване на хърватската глаголица две интегрирани бази данни⁵, целящи публикуването и изследването на патристичните текстове в хърватските глаголически бревиари от XIV до XVI в. и тяхната дигитална обработка. Създаденият корпус е предназначен за различни специалисти, затова е предвидено текстовете в корпуса да бъдат видени от различни перспективи. Избраният табличен формат дава големи възможности за съпоставителни изследвания на хомилиите в хърватските литургически книги, а също и за детайлно описание на езиковите, палеографските и текстологическите разлики между един и същ патристичен текст, включен в различни бревиари.

Към друг популярен средновековен текст – дидактичната поема под формата на диалог между тялото и душата, известна под името *Диоптра*, се обръщат *Фабио Майон* и *Юрген Фуксбауер*. В статията “The Bilingual Digital Edition of the *Dioptra*. An Overview of the Rare Lexis of the Slavonic and the Greek Text”

⁴ <https://slav.uni-sofia.bg/exist/apps/pages/index.html>.

⁵ <https://beram.stin.hr/>.

те представят подготовяното в момента дигитално издание на творбата, включващо паралелен гръцки и славянски текст с възможност за търсене на леми и словоформи. Авторите фокусират вниманието си върху изключително голямото лексикално богатство на поемата и представят незасвидетелствани досега лексеми в гръцкия и старобългарския език въз основа на I и IV книга.

В заключение ще подчертая, че рецензияният сборник е съществен принос към изучаването както на едно от най-забележителните произведения от Златния

век на българската литература – *Учителното евангелие* на Константин Преславски, така и на други хомилетични произведения от този период, запазени в южно- и източнославянски ръкописи. Статиите в сборника, чиито автори – както изтъкнати изследователи, така и млади учени, изследват *Учителното евангелие* и други хомилетични текстове от различни аспекти и с различна методология, но всички показват високо научно равнище и очертават нови перспективи в изследването на славянското ръкописно наследство.

*Веселка Желязкова,
Кирило-Методиевски научен център –
Българска академия на науките
vzhel@abv.bg
ORCID: 0009-0008-6609-1191*